

ПРОБЛЕМИ ПАЛЕОСЛАВІСТИКИ

УДК 81-112

В. Г. Таранець (Одеса)

Слов'яни в Кіммерії (етимологічні розвідки)

Статтю присвячено розгляду етимології етнонімів *кіммерійці*, а також *сіверяни*, *таври*, *тіверці*, які свідчать про їхні єдині витoki. Останнє підтверджує існування слов'ян у союзі *Кіммерія*, за-свідченому в VIII ст. до н.е.

Ключові слова: слов'янські мови, етимологія, кіммерійці, сіверяни, таври, тіверці.

The article deals with the etymology of ethnonyms *Cimmerians* the same as *Severians*, *Tavry*, *Tivercy*, which shows their common sources. The last confirms existence of Slavs in the union of *Cimmeria* that was noted in the VIII B.C.

Key words: Slavic languages, etymology, Cimmerians, Severians, Tavry, Tivercy.

Проблема походження та розвитку слов'янських племен належить до основних і пріоритетних серед інших у сучасній славистиці. Особливо суттєвими є вирішення питань глибокої давнини життя праслов'ян, що торкаються у цілому проблеми їхнього етногенезу (О. М. Трубачов, В. Д. Баран, О. І. Тереножкін). У цьому напрямі досліджень загально-прийнятими є лише свідчення грецьких авторів про слов'ян, що належать до періоду не раніше н.е., хоча до цього на території лісостепу та степу Північного Причорномор'я існували сотні років племінні об'єднання, утворювані кіммерійцями, скіфами, сарматами, до союзу яких більшою чи меншою мірою входили також і слов'янські племена. На цю сторону питання звертав увагу дослідників О. М. Трубачов, зазна-

чивши, що „між найдавнішими місцями мешкання слов'ян... і давнім культурним районом Північного Причорномор'я існували зв'язки і сліди цих зв'язків збереглися” [18, 24].

Нашим завданням є аналіз етимології назви *кіммерійці* та інших етнонімів, що називають племена, які розглядаються як їхні нащадки. Етимологічний аналіз базується на використанні досліджень із загального мовознавства у царині особливостей розвитку фонетико-морфологічної структури слова та зв'язків мови та етносу і впливу на них інших культурологічних середовищ.

Метою дослідження є виявлення слов'янських слідів у складі кіммерійського союзу племен.

Об'єктом вивчення є етнонімія кіммерійського угруповання, а його **предмет** становлять окремі етноніми тих племен, що вважаються нащадками кіммерійців.

Розглядаючи племінні поселення на берегах Північного Причорномор'я, О. М. Трубачов зазначав, що „справжнім міражем постає перед нами проблема кіммерійців”, особливо насторожує розпливчастість давніх донесень і чуток про дальні походи кіммерійців порівняно до заселення невеликого простору землі – північної частини півострова Тамань [17, 40]. Археологічні дослідження свідчать, що кіммерійців у цілому треба пов'язувати зі зрубною культурою, яка належить до бронзового – початку залізного віку [15, 12]. Кіммерійці знаходилися на території півдня Східної Європи з середини II тис. до VII ст. до н.е., після чого вони були витіснені скіфами. Вторгнення скіфів у Північне Причорномор'я в VII ст. до н.е. призвело до того, що частина кіммерійців з воєнізованою знаттю пішла в Малу Азію, як про це свідчать античні та ассирійські пам'ятки, а ті кіммерійці, що тут залишилися, розчинилися серед скіфського населення. Відбулася „заміна одного народу другим, а саме, кіммерійців скіфами”, пише М. І. Артамонов [1, 13].

Таким чином, найдавніші поселення в Південно-Східній Європі належать кіммерійцям, які мешкали в Причорномор'ї та в малоазійських землях. Про кіммерійців (*Κιμμέριον*) свідчить Гомер, коли вони проживали на території нинішньої України і далеко на півночі [21, 13 – 22]. Наступне свідчення про кіммерійців, а також і про скіфів подає Геродот (близько 484 – 425 рр. до н.е.). За Геродотом [22, IV 1, 3, 11], є у Скіфії *Кіммерійські* гавані, країна *Кіммерія*, *Боспор Кіммерійський*, гори *Кіммерійські* (Кримські). Відетнонімний корінь кіммерійці залишили в топоніміці та апелятивній лексиці багатьох народів у Передній Азії, Закавказзі (зокрема в мові осетин, грузин, вірмен, асирійців), у Північному Причорномор'ї, на нинішній території України.

Етнонім *кіммерійці* зафіксований у Біблії у вигляді *Gomer, Gōmār* (XIII – VIII ст. до н.е.) [3], у клинописних джерелах: акк. *Gāmīr* (721 – 715 рр. до н.е.), акк. *Gimirri, Gimirrāiu* (705 р. до н.е.). Проте спірним залишається питання мовної та етнічної належності кіммерійців, їх відносять до різних племен, у тому числі до скіфів, кельтів, кавказців, слов'ян, фригійців, кімврів і т.д. [9, 33].

Досить детально і глибоко аналізує етнонім *кіммерійці* Н. А. Коваленко, виходячи з численних пам'яток про ці племена, зокрема посилаючись на твори Гомера, Геродота, Гесихія, Страбона, Плутарха, а також на матеріал із Біблії, асирійських, вавилонських та урартських хронік [8, 2]. У своїй праці дослідниця звертає увагу на різну початкову форму назви племені кіммерійців: у грецьких згадках етнонім племені має в анлауті приголосний /K-, а в аккадських та інших письменах Передньої Азії в етнонімі завжди значиться дзвінкий зімкнений /G-/ [9, 61]. Оскільки ніколи грецьке /k/ не заміщається семітським /g/ або навпаки, значить, робить висновок Н. А. Коваленко, тут має місце запозичення розглядуваного етноніма у якогось іншого народу, в мові якого /g ↔ k/.

І. М. Дьяконов дотримувався такого ж розуміння, оскільки у Гомера термін *Κιμμέριοι* датовано VIII ст. до н.е., тобто раніше за урартів та асирійців, тому початкове /k/ треба виводити з якоїсь мови-посередниці [6]. До таких мов вчений відносить фрігійську, фракійську та протовірменську, проте в останній, як зазначає Н. А. Коваленко, кіммерійців називали *Γαμῖρ'κ* (< *Gâmîr*), а „варіант з *k*- на початку слова не зафіксовано” [9, 65]. Зупинимося на цьому питанні детальніше.

Необхідно зазначити, що кіммерійці проживали первинно в Причорномор'ї та далеко на півночі, і Гомер (і Геродот) називав їх *Κιμμέριοι*, тобто з початковим /k-/. Це припадає на час до VIII ст. до н.е., після чого їх витіснили скіфи, і кіммерійці пішли в Малу Азію. Цей другий період знайшов відображення в семітських мовах, де типовим виглядає найменування кіммерійців як акк. *Gâmîr*, тобто з початковим /g-/. Очевидно, що звукова зміна /k > g/ відбувалася поступово і був час, коли в мовленні кіммерійців побутували обидва варіанти мови – з глухим або дзвінким початковим приголосним. Такого роду зміни, або вірніше, **одзвінчення** глухих приголосних, були типовими для давнього періоду існування слов'янської прамови. Проаналізувавши процес палаталізації в слов'янських мовах, О. Брок відзначив одну з їхніх суттєвих рис – фактично в усіх випадках у слов'янських мовах має місце вплив наступного звука на попередній, тобто діє **регресивна** асиміляція. Це явище можна вважати типологічною рисою для слов'янських мов. Подібний вплив попереднього звука на наступний трапляється рідко [4, 160]. Звідси випливає, що зміни в формах розглядуваного етноніма можуть бути пов'язані зі слов'янською ознакою.

Звернімося до аналізу етноніма *кіммерійці* з позицій його розвитку. Зазначений етнонім реконструюють у формі **kimer*, яка має в собі дві складові: *kim-er*. Початкова форма є власне коренем і містить в собі основну семантику позначуваного. У формі **kim-* вбачаємо походження її від **kiw-*. В українських

діалектах, як зазначає П. Ю. Гриценко, звук /v/ заступається у різних позиціях складу і слова, окрім інших, приголосним /m/ [5, 59]. Подібні зміни мають місце і в інших слов'янських мовах, як про це свідчать факти досліджень. Так, сполука /-ow/ може змінюватися в інші, в тому числі в /-om/ [2, 59]. Вважаємо, що зміна сонорних типу /w > m/ властива для давнього періоду розвитку слов'янських мов [14, 349]. Реконструйована форма *kiw-має в собі вставний голосний, який з'явився під впливом тенденції до відкритого складу, спричиненого впливом Трипільського субстрату по відношенню до *kw (< іє. *k^w-) [13]. Очевидно, що в розглянутому випадку вихідною формою до *kimer виступає іє. *k^wer зі значенням „арії-скотарі”. У цьому місці смислове наповнення етноніма *кіммерійці* збігається з висновком Н. А. Коваленко, яка розглядає плем'я кіммерійців як людей землі, називаючи їх степовиками. Згідно з нашим аналізом етнонімна форма мала розвиток у вигляді: іє. *k^wer > *kwer > *kiwer > *kimer.

До приходу скіфів, пише О. С. Стрижак, кіммерійці „займали майже всю ту країну (Кіммерію), яка згодом стала зватися Скіфією” [11, 213]. Кіммерійці залишили на цій території багато топонімів типу *Ч(е)мер-//Ж(е)мер-*, які дослідник засвідчує на Чернігівщині, Сумщині, в басейні Дністра, Південного Бугу, Наддесенні, в Криму, Передній Азії та Західній Європі. Досить детально ця сторона питання показана в монографії К. М. Тищенка, в якій до поширених топонімів необхідно віднести назви з основою *Кимер-* (с. *Кимир* Льв, пот. *Кемирка* ІФ) та *Чемер-* (*Чемер* Чг, *Чемерин* Вл, *Чемерівці* Хм) [16, 151 і далі]. На Волині й Галичині в середньовіччі існували особові імена від основи *Чемер-*: *чємерєвичь* (1399), *чємеринь*, *чємерь* (1404), зустрічаються слова з основою *чємер-* в народній пісні („*Чємерис, чємерис, чом дівчаток не любиш?*”) та ін. [16, 156].

Аналіз походження етноніма *кіммерійці* та його реалізація в місцях проживання племені дозволяє прийняти, що роз-

глянутий етнонім належить до слов'янського мовного поля. Ця думка підтверджується також аналізом нижчеподаних етнонімів слов'янських племен, що входили до союзу Кіммерії.

У грецьких текстах неодноразово зазначалося, що кіммерійці перебували далеко на півночі, біля Океану, проте ці свідчення сприймалися науковцями як міфологічні світосприйняття давньої людини, нереальні, такі, що належали до її фантазії. На нашу думку, повідомлення про перебування кіммерійців на півночі має в собі реальну основу, і, виходячи з цього, в такому сенсі може сприйматися слов'янське плем'я *сіверяни*, яке дійсно знаходилося на півночі до переселення слов'ян через територію нинішньої Білорусії до Новгороду [19, III 589]. Останнє, на нашу думку, знаходить підтвердження також у наявності кіммерійської топонімії в місцях проживання сіверян та інших племен. Перейдемо до аналізу зазначеного етноніма.

У сучасній славистиці прийнято вважати, що *сіверяни* як східнослов'янське плем'я знаходилися в „басейнах Десни, Сейму та Сули” [7, V 249], недалеко від Чернігова [19, III 589]. Найменування племені засвідчено у таких формах: укр. *сіверяни*, р. *северяне*, бл. *севяране*, др. *сѣверяне*; автори етимологічного словника стверджують, що „походження назви загальноприйнятого пояснення не має” [7 V, 250]. Існує думка про зближення цієї назви племені з псл. **sěverь* зі значенням „північ, холодний край” та про його спільність з подібним найменням протоболгарського племені. Останнє з'явилося на Дунаї біля VI ст. н.е., частина якого потім з Балкан мігрувала у Східну Наддніпрянщину [7, V 250], але до цього все ж таки воно мало витоки із північного краю [12, 76]. Останнє має рацію, оскільки існують споріднені слова псл. **sěverь* „північ” та *Сѣверь* зі значенням „земля сіверян; сіверяни”. Із зазначеним вище розумінням походження назви племені від географічного чинника важко погодитися, оскільки первинним все ж було родове найменування племені, а не місце його мешкання,

як про це в свій час писав О. Шрадер [20, 55 – 57]. Давнішим найменуванням племені було *Сѣверь*, що позначало також і місце поселення. У цій формі виділяємо консонанти, які є давніми носіями смислу: початковий /s-/ утворився в результаті палаталізації і вийшов із посл. *h- (< іє. *k-), наступні /v/ і /r/ свідчать про первинну сполуку /-wer/, що вийшла з іє. *k^wer-. Остання пройшла стадію анлаутного артикуляційного послаблення у вигляді *kwer, у якій у результаті впливу відкритого складу з боку Трипільського субстрату між початковими приголосними з'явився вставний /ě/, що дало форму *kĕwer. Палаталізація в праслов'янській привела до вигляду *sĕver, що, як бачимо, витворилося з іє. *k^wer- зі значенням „арії-скотарі”.

Утворений етнонім у вигляді *sĕver привів також до іменування місця проживання племені у такому самому звуковому оформленні, засвідченому в пам'ятках у вигляді *Сѣверь*.

Місцезнаходження розглядуваного слов'янського племені на півночі по відношенню до інших слов'янських племен стало основою назви відповідної сторони світу др. *сѣверь* „північ; північний вітер” [7, V 249]. Це слово має споріднені варіанти в окремих індоєвропейських мовах, як литовська, латиська, готська, давньоверхньонімецька, тобто в сусідніх до племені сіверян. Очевидно, що назва *сѣверь* „північ” у давньоруській та інших мовах є відетнонімною. Сучасна форма етноніма *сіверяни* має в собі ще суфікс -ян-, що містить посесивне значення і відносно землі *Сѣверь* означає „ті, що мешкають на землі Сѣверь”. Ця остання є похідною від назви території проживання племені сіверян.

Етимологізація етноніма *сіверяни* показала його походження від кореня іє. *k^wer-, тобто від того самого кореня, що й етнонім *кіммерійці*. Проживання останніх (за Гомером) далеко на півночі, де знаходилися і сіверяни, а також тотожність їхніх етнонімів дозволяє допустити ідентичність обох найменувань племен. Усе це свідчить про близькість

співіснування цих племен і дозволяє прийняти, що сіверяни разом із кіммерійцями входили в одне племінне об'єднання – Кіммерію.

У науковій літературі існує думка, що нащадками кіммерійців, окрім інших, було плем'я *таврів*. Майже одночасно з кіммерійцями в південній частині Криму проживало корінне населення – *таври*, звідси назва *Ταυρικῶν ὄρεων* „Таврійські гори” (Кримські) [22 IV, 11]. О. С. Стрижак зазначає, що таври входили в Кіммерійський союз, який розпався в VIII–VII ст. до н.е. під тиском скіфо-азійських завойовників [11, 171]. У III–II ст. до н.е. проживав Псевдо-Скімн, невідомий грецький географ, автор твору „Землеопис”, в якому повідомляється про заснування Ольвії, міста Херсонеса *Таврійського*; ним описуються особливості життя таврів.

Походження племені *таври* (гр. *Ταῦροι*) спірне: одні автори вважають їх нащадками кіммерійців, інші – племенем кавказького походження. Проживали вони в I тис. до н. е. і заселяли гірську й підгірську частини Криму [7 V, 501]. Плем'я *таври* згадує Геродот [7 IV, 99, 100 і далі], від цього етноніма походить назва Кримського півострова – *Таврида*, *Таврика* або *Таврія*. Геродот називав півострів *Таврія*, Страбон, Клавдій Птолемей позначали півострів як скіфський або *таврійський*. Приблизно в VII ст. до н. е. Таврію почали освоювати греки. О. М. Трубачов писав, що до сьогодні про мову таврів, давнього народу Криму, „наука не може сказати практично нічого” [18, 27], проте найменування племені все ж дозволяє зробити деякі висновки.

Вважається, що етнонім *таври* мав первинно вигляд **tara-/*tura-* і означав „сильні, могутні, переможці”, а плем'я належало до індоарійських [8, 12]. Щодо структури етноніма, в ньому виділяємо дві фонетичні і відповідно морфологічні складові *тав-ри*, серед яких кінцева виконує функцію множинності, а початкова утворює корінь. У цій

морфемі вважаємо початковий приголосний субстратним за своєю природою, що дозволяє реконструювати корінь у вигляді **kaw-*. Такий корінь має в собі вставний голосний, який з'явився під впливом тенденції до відкритого складу у мовному середовищі трипільців, що дає змогу реконструювати попередню структуру **kw-* (із іє. **k^w-*). У цілому етнонім отримує первісний вигляд іє. **k^wer-* зі значенням „арії-скотарі”. Семантично це найменування збігається з вищеподаною реконструкцією. Очевидно, що таври належали до одного з індоєвропейських племен, як про це свідчать також нижче зроблені спостереження.

О. М. Трубачов називає місто і порт таврів *Παλάκιον* (Страбон), теперішнє *Балаклава*, яке автор співвідносить з дінд. *pālaka-* „страж, захисник” [18, 21]. Проте, на нашу думку, коренева частина *Παλά-* має в собі субстратний */p-/*, що дозволяє реконструювати форму **k^wala-* зі значенням „аріі-землероби”. Одзвінчення початкового приголосного вказує на **слов'янську** ознаку в слові *Балаклава*. Такий топонім свідчить про відповідні зв'язки таврів із землеробами, яких була більшість серед слов'ян. Про слов'янські зв'язки, а, можливо, і походження свідчить уживання кореня *sal-* у різних кримських найменуваннях, зокрема: **sal-gat-?* – *Солхат* „Старий Крим”, **sal-gir(i)* *Салгур*, річка в Криму, **sal-ôsta* – *Salusta*, *Алушта*, **saka-tura?* стар. *Чалтура*, суч. *Челтера*, місто в Криму [18, 22]. Всі наведені топоніми є двоскладовими, в яких початкове **sal-* можна вважати атрибутивною ознакою зі значенням „слов'янський”, що має корінь **slo-*, а основу слова утворює інший компонент. З іншого боку, як не дивно, робить висновки О. С. Стрижак, але географія обох сусідів – кіммерійців та таврів досить схожа [11, 214].

Напрошується ще одне порівняння з коренем *тав-(ри)*, в результаті якого серединний приголосний */-в-/* змінився у */-м-/*, що привело до утворення слова *там-ань*, представленого в топонімі *Тамань*. У новому слові з'явився

суфікс *-ан'* із посесивним значенням, що означає „місце, де мешкають *таври*”. Вважаємо, що назва *таври* належить до слов'янського етнонімікону.

В історичний час по сусідству з таврами існувало слов'янське плем'я *тиверці*, які, можливо, є нащадками таврів, а назва племені має той самий корінь, що й *таври*. До такої думки спонукає нас етимологія етноніма *тиверці*. На тлі проведеного спостереження (пор.: смт. *Тиврів* на Вінничині, галл. теонім *Taruos*, брет. *tarw* ‘бик’, мн. *tirwi*) О. С. Стрижак зазначає як не зовсім ясне коріння давньоруського етноніма *тиверці* (*Тиверьци*) [11, 156]. На нашу думку, в найменуванні *тиверці* необхідно виділити складові *тивер-* та *-ьц/і* (особовий суфікс *-ьц-* та кінцеве *-і* як показник множинності). Основу утворює попередня частина *tiwer-*, у якій маємо ті ознаки змін, що і в попередніх етнонімах, а саме: початковий зімкнений є субстратним і походить від іє. **k*, наступний голосний вставний по відношенню до ранішнього **kw*, що вийшло з іє. **k^w*. У давньоруських пам'ятках по відношенню до *тиверці* зустрічається також термін *толковини*, в якому має місце корінь *тол-* [10, 9]. Обидва етноніми вважаємо синонімічними, оскільки в їхніх коренях *тив-* і *тол-* присутнє широко відоме в слов'янських мовах чергування *w/l* [14]. Можна припустити, що обидва корені і відповідно етноніми походять від іє. споріднених основ **k^wer* і **k^wel* зі значеннями „арії-скотарі” та „арії-землероби”. Розрізнення в одному етносі скотарів і землеробів є типовим для давнього періоду життя індоєвропейських племен (пор. аналогічно існування царських скіфів і скіфів-землеробів та орачів). Ще один термін поєднує обидва етноніми, це – *тевервяни* (тиверці) (у Костянтина Багрянородного), в назві якого суфікс тотожний до *толковини*. Цікаво зазначити, що в результаті аналізу на матеріалі писемних свідчень про плем'я *тиверці* Т. І. Сапельняк надає йому статусу „особливого” етнічного походження”, дослід-

ники не відносять тиверців до “власне слов’ян”, оскільки в літописі вони сприймаються не як “свої”, а як “чужі” племена [10, 13]. Можливо ця винятковість племені *тиверці* пояснюється їхнім генезисом, який ріднить їх з *таврами* та *кіммерійцями*.

Проведений вище аналіз походження етнонімів дозволяє припустити, що етноніми *сіверяни*, *таври*, *тиверці* мають споріднений корінь. Таку саму природу має етнонім *кіммерійці*, що дозволяє вважати назву цього племені слов’янською за походженням. Можна прийняти, що кіммерійці і слов’янські племена, які входили в Кіммерійський союз, засвідчені історично й існували в VIII ст. до н.е.

Література

1. Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.) / М. И. Артамонов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. – 155 с.
2. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
3. Біблія. кн. Буття. Електр. ресурс: „Таблиця народів”. Режим доступу : <http://shchedrovitskiy.ru/PentateuchOfMoses.php>
4. Брок О. Звукообразование славянской речи / Олаф Брок. – изд. 2-е. – М. : Книжный дом „ЛИБРОКОМ”, 2010. – 272 с.
5. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 269 с.
6. Дьяконов И. М. К методике исследований по этнической истории : Киммерийцы / И. М. Дьяконов // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М. : Наука, 1981. – С. 90 – 100.
7. Етимологічний словник української мови / гол. ред. О. С. Мельничук : У 7 т. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 5. – 704 с.
8. Коваленко Н. А. Кіммерійська ономастика : Автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 – загальне мовознавство / Н. А. Коваленко. – К., 1998. – 18 с.

9. Коваленко Н. А. Кіммерійці : етнос та етніонім / Н. А. Коваленко. – Харків : „Основа”, 1998. – 104 с.
10. Сапельняк Т. І. Уличі і тиверці в Карпато-Причорноморських землях (друга половина IX – перша половина X сторіччя) : Автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 07.00.01 – історія України / Т. І. Сапельняк. – Одеса, 2006. – 18 с.
11. Стрижак О. С. Етніонімія Геродотової Скіфії / О. С. Стрижак – К. : Наукова думка, 1988. – 224 с.
12. Стрижак О. С. Сіверяни / О. С. Стрижак // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 64 – 76.
13. Таранець В. Г. Трипільський субстрат : Походження давньоєвропейських мов [монографія] / В. Г. Таранець. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. – 276 с.
14. Таранець В. Г. Природа чергування -w/-l у слов'янських мовах (історико-фонетичний аспект) / В. Г. Таранець // Слов'янський збірник : зб. наук. праць. – Вип. XIV – XV. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. – С. 347 – 352.
15. Тереножкин А. И. Киммерийцы / А. И. Тереножкин – К. : Наук. думка, 1976. – 223 с.
16. Тищенко К. Етніонімія історії прадавньої України / К. Тищенко – К. : „Аквілон-Плюс”, 2008. – 480 с.
17. Трубачев О. Н. О синдах и их языке / О. Н. Трубачев // Вопр. языкознания. – № 4. – 1976. – С. 39 – 63.
18. Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье / О. Н. Трубачев // Вопр. языкознания. – 1977. – № 6. – С. 13 – 29.
19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева / М. Фасмер - 2-е изд. : В 4 т. – М., 1987. – Т. 3. – 832 с.
20. Шрадер О. Индоевропейцы : Пер. с нем. Ф. И. Павлова / Отто Шрадер. – Изд. 3-е. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 216 с.
21. Homer. Odyssee 13-22 : Електр. ресурс. Режим доступу : <http://www.gottwein.de/Grie/Homer>
22. Ηρόδοτου Μουσai Ιστοριων τετάρτη επιγραφόμενη Μελλομένη: Електр. ресурс: Режим доступу : http://upu29.plast.org.ua/ae-lib/ae-lib.narod.ru/texts-c/herodotus__historiae_4__gr.htm